

SZOPÓ FERENC

A mennyei étkezés

ABSZTRAKT

Ahogy a földi élet számára szükséges az étkezés, így egészen korán az eszkatológiai létezés (életforma) hite is azt a képzetet alakította ki, hogy a halál utáni életben is fontos az étkezés. Ezt általános vallástörténeti fenoménnek tarthatjuk az ókori népeknél, ami természetesen felbukkan az Ószövetségben is, majd az újszövetségi eszkatológiában is. A tanulmány kísérletet tesz arra, hogy több síkon kimutassa: 1. Az ószövetségi eszkatológiai étkezés vágya jelen van az ószövetségi nép kultuszában, amelyben különös helyet foglal a 2Móz 24,11. 2. Az eszkatológiai lakoma az istennel megjelenik a görögöknél is, pl. a sírfeliratokban. 3. Az újszövetségi képzetek a mennyei étkezésről megjelennek Jézusnál, majd Pálnál és a Jelenések könyvében is. 4. Végül pedig a szerző részletesebben tárgyalja az eszkatológiai vacsora szimbólumának értelmét a korai (apostoli) egyház teológiájában, fókuszálva a Jel 19,9-ben található Bárány menyegzői vacsorájára.

Kulcsszavak: a Bárány menyegzői vacsorája, mennyei étkezés, lakoma az istennel, étkezés a halál utáni életben

ABSTRACT

As eating is necessary for life on earth, so has the belief of eschatological existence (life-form) quite soon created the idea that eating is also important in the afterlife. This can be considered a general phenomenon at the ancient nations which naturally appears also in the Old Testament, and consequently in the eschatology of the New Testament as well. The study makes a trial to show at several levels: 1. The Old Testament desire for eschatological eating is present in the cult of the Old Testament people, where Ex 24,11 takes a special place. 2. The eschatological feast with the gods appears also at the Greeks, e.g. on epitaphs. 3. The New Testament ideas about heavenly eating appear at Jesus, then also at Paul and in the Book of Revelation. 4. Finally, the author discusses the meaning of the symbol of the eschatological supper at the Early (Apostolic) Church, focusing on the marriage supper of the Lamb found in Rev 19,9.

Keywords: marriage supper of the Lamb, heavenly eating, feast with the gods, eating in the afterlife

Bevezetés

A teremtett ember életének első percétől mint létszükséglet jelen van az étkezés szükségessége, mely nem csupán az élet működésének egyik alapfeltétele, hanem akár közösségformáló hatása is lehet. Egészen korán kialakult már az ókori népeknél az a gondolat, hogy az étkezés nemcsak a földi élet keretei között van jelen, de a halál utáni életben is, s ez mindenképp pozitív jelentéssel bír. A következőkben arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk, mi is volt a jelentése és hogyan kell értelmezni a korai keresztyének mennyei étkezésről szóló képét.

Az eszkatologikus étkezés mint általános vallástörténeti fenomén

A témát vallástörténetileg megközelítve beszélhetünk szakrális étkezésekről. A szakrális étkezések az ősi vallásokban nagyon gyakoriak voltak. Megtalálhatóak szinte minden népnél és minden kultúrában. Némely törzsek azáltal, hogy az áldozati állat (totemállat) húsából ettek, magukat az istenséghez tartozónak vallották, de ez nem azt jelenti, hogy egyesültek volna az istenekkel. „Az áldozati állat vagy más eledel az istenség erőit közvetíti a lakoma résztvevőinek.”¹ Beszélhetünk ugyanakkor az ún. hierofágiáról, ami azt jelenti, hogy az áldozati állat egy részét az isteneknek adják, másik részét a törzs tagjai fogyasztják el, így kerülvén szorosabb kapcsolatba az istenekkel.

A görög-római étkezési szokásokról is maradtak fenn adatok. Itt azonban csak annyit jegyezzünk meg, hogy melyek voltak azok a kifejezések, amelyek az étkezésre, asztalközösségre utaltak. A *syssition* társas étkezést jelentett, az *andreaia* a férfiak közös étkezése, de ismert volt a *hestiama* vagy *hestiasis*, mely lakomát jelentett Platón és Arisztotelész korából.²

Az ételnek és az étkezésnek tehát nagyon fontos szerepe volt. Ezt mutatja az is, hogy például az ókori Egyiptomban, Babilóniában és Kánaánban a halottak sírjába is ételt tettek, azt gondolván, hogy az alvilágban attól függ a sorsuk, hogy el vannak-e látva étellel.

Eszkatológiai étkezés az Ószövetségben

Az Ószövetség szerint Isten már a kezdetektől (a teremtéstörténetben) gondoskodott az emberek ellátásáról, táplálásáról és a táplálékról (1Móz 1,29). Az evést az Ószövetség „a természetes emberi öfenntartás alapját adó tevékenységnek”³ tartja. Legtöbbször a kenyér és a víz, a hús és a bor van összekapcsolva az evés szóval. R. SMEND bizonyítja, hogy az „enni és inni”, ill. az „enni” kifejezés nagyon sokszor úgy fordul elő az Ószövetségben, hogy tekintettel van a táplálkozás fiziológiai és pszichológiai hatására. Pl. a gyász vagy a szomorúság jele az, ha valaki nem eszik (Zsolt 102,5), az isteni ítélet jele az éhínség stb. Egyszóval tehát az evés és az ivás testi-lelki erőt ad „s az életben az egyik legfőbb jó, hiszen a halálban már nem lehet enni”⁴ – mondja SMEND. Hogy ez mennyire igaz az ókori népek gondolkodásában, azt látni fogjuk.

Megállapíthatjuk azt is, hogy Isten táplálja az embert, Jahve a föld Ura, ő biztosítja a mindennapi léhez szükséges eledelt, még akkor is, ha az embernek áldozatot kell azért hozni, hogy legyen mit enni. „Az evés tehát nem autonóm emberi tevékenység, hanem az Istennel ápolt kapcsolat emberi kifejezése.”⁵ Többször olvashatunk arról, és megfigyelhetjük, hogy a kultikus étkezéseknél az áldozati lakoma

1 BOLYKI: Jézus asztalközösségei, 169.

2 I. m., 170.

3 I. m., 177.

4 Uo.

5 BOLYKI: Jézus asztalközösségei, 178.

házigazdája Isten. Jézus is példázataiban nemegyszer hasonlítja Isten országát olyan lakomához, amelynek a házigazdája Isten.

Az Ószövetségben a lakoma képét használták arra is, hogy leírják, milyen örömet szerez a bölcsesség (Péld 9,1–2). Az idők végén Jahve minden nép és nemzet számára lakomát készít, melyen részt vesznek azok is, akik éheznek. Ezt megfigyelhetjük főleg az Ézs 25,6kk (A népek örömlakomája a Sionon), ahol Isten ezzel a lakomával mintegy kiterjeszti az ő kegyelmét minden népekre. Itt nem fenyegette pusztulással a zsidókat és a pogányokat, de mindkettőjüket meghívta egy fenséges lakomára. Talán világosabban megérthetjük ezt Krisztus szavaival, ahol a mennyei királyságot egy esküvői lakomához hasonlítja, amit a Király készít a Fiúnak, s amelyre kivétel nélkül mindenkit meghív. Kálvin ezt úgy magyarázza, hogy az Úr azon a bizonyos napon mindnyájunkat elhív, hogy jó dolgokkal teltsen bennünket és megelégtsen. Ő feltámasztja igaz szolgáit, hogy elkészítsék számukra azt a lakomát. Erőt és hatalmat ad a szavainak, hogy megelégedjünk vele.⁶

Az étkezésnek, az áldozatnak lehet egyfajta közösségeremtő funkciója is, pl. szövetségkötés. Mózes és Izrael vénei a Sinai-hegyen „ettek és ittak” (2Móz 24,11), „Istent láthatatlan asztaltársnak gondolva, miközben a népet pedig az áldozatból vett vérről, a szövetség vérével hintette meg Mózes”.⁷ Ezeknek az áldozatoknak van egyfajta *communio* jellegük. Az ősegyház úrvacsorájának is volt ilyen *communio* jellege, ahol a keresztyének Jézus jelenlétét tapasztalták.

Eszkatológiai lakoma az istenekkel a görögöknél

Az ókori görögöknél a mennyben való együttélés istenekkel való asztalközösséget is jelentett, mely a görögök hitében mint korábbi földi szent étkezés nagyon fontos szerepet játszott. Az istenekkel való mennyei asztalközösség valószínűleg a legnagyobb váradalom volt náluk, ezért a mennyei közösséget az Olümposzon nagy vágyakozással várták. Egy Milétoszból származó sírfelirat tükrözi azt a reménységet, hogy az elhunyt az Olümposzon az istenek asztalánál egy megtisztelő helyen ül, és mint az ő asztaltársuk a halhatatlan istenek halljában, nagy tiszteletet élvez.

Βλέ[πε]ις δέ Ὀλύμπου τας ἀ[...]δάλτοις πύλας
ὀμέ[στ]ιον θεοῖσιν εἰληχῶς [γ]έρας·
αὐτῇ δε γὰρ Τρεῖ[τ]ωις εἰς θεηδόχους
[ἦ]ν εἰκειν ἀυλὰς ἀφθίτοις [τε] ὀμέστιον
τειμῆν [λέ]λουχες μὴ πῶν Δίηθης ὕδωρ.⁸

Te az Olümposz csarnokaira nézel és megtisztelő helyed van ott, mint az istenek asztaltársának, mert Tritonis maga vitt téged oda, ahol az istenek vannak. És te a hősök tiszteletének örvendsz, melyet a halhatatlanokkal együtt kaptál, mert nem ittál a Lethe vizéből.

6 Vö. CALVIN: Commentary on the Book of the prophet Isaiah, Volume I.

7 BOLYKI: Jézus asztalközösségei, 179.

8 MERKELBACH–STAUBER: Steinepigramme I, no 01/20/27. PERES: Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie, 229.

Az asztalnál való ülésrend hasonlít a földi étkezési szokásokra, persze mitológiai színezettel. Az asztalon ambrózia és nektár van, az istenek a fejükön gyertyát hordanak, az atmoszféra barátságos és az étkezést nevetgélés kíséri. Az Olümposzon az istenek asztalánál lenni tehát nagy öröm és boldogság. Egy Szmirnából származó sírfelirat ezt nagyon szépen mondja, mikor az Olümposzra került elhunytat az istenek barátjaként ábrázolja.

καί με παρὰ τριπόδεσσι καὶ ἀμβροσίησι τραπέζαι[s]
 ἡδόμενον κατὰ δαίτυα θίλων εἰσορόωσιν,
 κρατὸς ἀπ' ἀθανάτοιο πα{τ}ρηΐσι μειδιόωντες
 [νέκταρ ὅτ' ἐν] προχοαῖσιν ἐπισπένδω μακάρεσσι.⁹

És most az istenek úgy tekintenek rám mint barátjukra,
 akiknek a háromlábú ambróziás asztaluknál boldogan ülök,
 ők mosolyognak rám halhatatlan fejük orcájával,
 amikor az istenek elé viszem az italáldozatot.¹⁰

Az Olümposzon az élet tehát teljes és barátságos. Több sírfelirat is beszél arról, hogy az ókori görögök a halál utáni életet boldognak és barátságosnak tartják az üdvözültek seregében. Az istenekkel való közösség tehát sokféleképpen van megírva, megjelenítve, melyet a népi költészet még kiszínezett. A hellenista eposzokban az istenekhez vezető út mindig nyitottabbá vált, és később a népi hit is kereste ezt az utat. Az ilyen pozitív eszkatológiai modell sokkal csekélyebb, mint a halál utáni élet pesszimista ábrázolása.

Jézus ígérete a mennyei étkezésről

Amint az ószövetségi iratok anyagában megtalálható az Istennel való étkezés gondolata, úgy az Újszövetségben is – mind Jézus, mind pedig a páli, de még inkább a Jelenések könyvének hagyományanyagában. Az étkezés szimbólumának mindenképp Jézusra visszavezethető eredete van, hiszen Ő hirdette meg ennek a reménységnek a lehetőségét, mint mennyei asztalközösség reménységét, ahol nem lesz szűkölködés. Az evangéliumi szövegek „asztalközösség”-motívuma, szimbolikáját tekintve mindenképp egy eszkatológiai üdvkorszak várásaként definiálható. Ilyen evangéliumi leírások: a kánaai menyegző (Jn 2,1–11); a kenyérszaporítási csoda (Mk 6,30–44); a királyi vacsora (Mt 22,1–14) vagy a tántumok példázatában tett utalás az Úr örömlakomájára a mennyben (Mt 25,21). Az ezekben található étkezésképek feltétlenül eszkatológiai jelek akarnak lenni, ahol a Krisztussal való együttlét boldog, örömteli és ünnepi lesz. Jézus jelenléte által megadja az étkezések értékét. Összegyűjti övéit az asztalközösségbe, és ő maga mondja el az áldást (Mt 14,19; 15,36). Jézusnak ezek a tettei, minthogy a menny boldogságát idézik, előre jelzik

⁹ KAIBEL n° 312; PEEK GV n° 1765 und PEEK GG n° 391; MERKELBACH–STAUBER: Steinepigramme I, n° 05/01/64; HOFFMANN: Die Toten in Christus, 50. PERES: Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie, 230. ¹⁰ PERES: Görög sírfeliratok nyomai Pál apostol leveleiben, 238.

az eszkatologikus lakomát, amikor is az idők végén Isten minden nép számára egy rendkívüli lakomát készít, amelyen részt vesznek mindazok, akik éheznek „még ha nincs is pénzük” (Ézs 55,1k). Jézus is ezt a boldogságot ígéri az övéinek az Ő asztalánál, vagyis a Vele való közösségben. Akik hittel válaszoltak hívására, részt vesznek a lakomán, hogy igyanak új bort Ábrahámmal, Izsákkal és Jákóbbal a mennyek országában (Mt 8,11), feltéve, ha van menyegzői ruhájuk (Mt 22,11–14). Ezen a lakomán valamennyien összegyülekeznek, de ki-ki személyesen jelenik meg az Úr előtt. Az evés és ivás tehát nemcsak azt jelenti, hogy Jézus országában lesz elég étel és ital, s a keresztyének nem fognak éhezni, szomjazni, hanem sokkal többet, boldog eszkatológiai asztalközösséget jelent Jézussal. Élvezet és dicsőség Jézussal közös asztalnál ülni és az üdvözültekkel az Ő közelében élni. Ahogyan a földi eucharisztikus étkezésben, úgy Krisztus követői az eszkatológiai jövőben még csodálatosabb időt töltenek vele.

A páli eszkatológiai vacsora

Ha az apostoli egyház úrvacsora-gyakorlatára vagy a korai gyülekezet közös étkezésére gondolunk, ehhez szervesen társul annak a boldog reménységnek a képe, hogy az eszkatológiai együttlét a mennyben is hasonló keretek között, a Bárány gazdag asztalközösségében és lakodalmi étkezés formájában fog történni, amit Isten már az Ószövetségben megígért: „Asztalt terítesz nekem ellenségeim szeme láttára” (Zsolt 23,5); „Készít majd a Seregek Ura ezen a hegyen minden népnek lakomát...” (Ézs 25,6k).

Pál apostolnál a Krisztussal való együttlét meghatározó kifejezés, ami a földi életben elkezdődve, Krisztussal a mennyben teljesedik ki a Vele való együttlétben. Ezt a közösséget leginkább a *σύν* szócska fejezi ki. Ez egy totális egzisztenciális kapcsolatot jelent Krisztussal, életben és halálban, a parúzia, a feltámadás és a mennyei vele való öröklét reménységében. A *σύν Χριστῷ* kifejezéseknél látjuk, hogy a Krisztussal való mennyei együttlét eszkatológiai reménységének különböző aspektusai vannak. A páli kijelentések két csoportot különböztetnek meg:

1. A Krisztussal való mennyei közösség individuális reménysége (Fil 1,23).
2. A kollektív reménység (1Thessz 4,17).

Mindkét kijelentés fontos, mutatják, hogy a Krisztussal való mennyei együttlét olyan közösség, melyben a személyes kapcsolat fontos marad. Az eszkatológiai Krisztus-közösségbe az út csak az Ő halálán át vezet. Más szavakkal: a vele való meghalás és a vele való feltámadás útján.

A Jelenések könyvének adalékai a mennyei vacsoráról

A Jelenések könyve 19. része a Bárány menyegzőjének leírását adja elénk, melyben félreérthetetlenül megszólal, hogy öröm van a mennyben, s ezért már a földön küzdő hívek is boldognak mondatnak. A 6. verstől kezdve a Bárány menyegzői

öröméről lehet olvasni csupán, de az első verstől kezdve arról, hogy a nagy parázna, amely jelképezi az Isten és az ő népe elleni erkölcstelenséget, romlást, ami az I. század keresztényeit is nagyon keményen kísértette.¹¹ De ennek a megítéltetése azt jelenti, hogy hiába harcolt Isten és az ő népe ellen az erkölcstelenség, a tisztátalanság, hiába voltak sokan az I. században olyanok is, akik néha elhagyták az Urat, valami szebbnek és jobbnak tűnő dologért, végső soron nem győzhet az erkölcstelenség sem. Ezért a mennyben dicsőséges öröm van, amikor eljön a megítéltetés ideje. A nagy parázna megítéltetik, amikor Jézus eljön. Ebben látszik az ő uralma kiteljesedése. Az idők végén a Megváltó magához emeli a megváltott emberiséget. Ezt az örök szövetséget állítja bele a könyv a menyegző képébe. Ennek a kifejezésnek megvan az üdvtörténeti előzménye. Már az ószövetségi próféták jegyesi viszonyoknak mondják Isten és a választott nép közötti szövetséget. Az újszövetségi nyelvhasználat ezt úgy módosította, hogy az Egyház Krisztus jegyese, s a menyegzőt jelképesen a világ végére tették, amikor Krisztus magához emeli a választottakat. A mennyei seregek már ennek eljöveteletét ünneplik. Az egyház földi küzdelme, ennek az előkészülete. A nagy üzenet itt mindenképpen az, hogy „boldogok, akik hivatalosak a Bárány menyegzőjének vacsorájára” (Jel 19,9). A meghívás isteni cselekmény, nem emberi érdem eredménye a boldogság, hanem Isten cselekvésének eredményeként lesz meghívott, és így boldog. A meghívás pedig étkezésre, lakomára szól. A mennyei állapotot, ahogy korábban már utaltunk arra, Jézus példázatai gyakran hasonlítják étkezéshez. Ebben az étkezésben mintegy a paradicsomkerteti vétkes étkezésjelenet ellentéte jelenik meg, mely nem az éhezés átkába, hanem a soha meg nem éhezés örömébe torkollik – mondja Takács Gyula. Akik ezeken az étkezéseken vele vacsorálnak, azok nem éheznek többet. Nagyon beszédes, hogy a hivatalosak, akik ott vannak a vacsorán, tulajdonképpen már nem is vendégek, hanem ők a menyasszony. Úgy vannak ott a lakomán, mint a vőlegény mellett a menyasszony: *„Örüljünk és örvendezzünk, adjunk dicsőséget neki, mert eljött a Bárány menyegzője és a felesége elkészítette magát. És adatott annak, hogy felöltözzék tiszta és ragyogó fehér gyolcsba; mert a fehér gyolcs a szenteknek igazságos cselekedetei.”* Az összefüggéséből világos, hogy itt nem arról van szó, hogy mivel ezek a szentek sok jót cselekedtek, ennek fejében megkapják ezt a fehér ruhát, vagyis Isten igazzá nyilvánítja őket, mert megdolgoztak érte, hanem pontosan fordítva: miután megadatott a fehér ruha, képesek lesznek azokat a cselekedeteket elvégezni, amelyeket Isten készített el ajándékként nekik. A Bárány vacsorájára való bejutás feltétele tehát a fehér ruha, vagyis a Krisztusért kapott megigazítottság. Ezek pedig azok, akikről korábban azt olvastuk: mindenüvé követik a Bárányt. Az Ő jelenlétében élnek, és nem szégyellik mennyei vőlegényüket, hanem vallást tesznek róla. Arról van tehát itt szó, hogy Isten igaz ítéletével és az Ő felkínált ingyen kegyelmével való egyetértő magatartás. A sok szörnyű bűn, ami sokáig nem nyerte el méltó büntetését, elnyeri azt, és a sok nyomorult bűnös, akik egyedül Krisztus érdemének erejében reménykednek, részesülnek a Bárány vacsoráján való részvétel jogában, vagyis elnyerik a meg nem érdemelt üdvösséget.

¹¹ TAKÁCS: Jelenések könyve – exegézis, 381.

Az eszkatológiai vacsora szimbólumának értelme

A Biblia nyelve erőteljes, színes és képekben gazdag. Ez a nyelv a szimbólumokból és jelekből él, melyeket helyesen kell értelmeznünk, ha el akarunk jutni a bibliai kijelentések magváig. A szimbólumot az különbözteti meg más jelzéstől, hogy „többet jelent önmagánál”, jelentést hordozó ábrázolás. Eredetileg egy tárgy letört részét jelentette, amelyet hozzá illesztve (συμβάλλω) újra kiegészült a tárgy.¹² Az ókori ember szemléletében a konkrét, természetben felismert tárgyak vagy azok a jelenségek, melyek életét kísérték, sokkal közelebb álltak a lelki valósághoz, mint ma. Nagy vágyat érzett az ember, hogy a földi ideiglenességből az isteni harmónia egységébe, állandóságába jusson (a siralomvölgyből a mennybe, a halálból az életbe, a sötétségből a világosságra). Ezek a különböző szimbólumok, melyek a Szentírásban ránk maradtak, üdvtörténetet hordoznak. Az ősegyház tudatában volt ezen szimbólumok jelentésének, mára azonban sok bibliai szimbólum kiüresedett, ezért szükséges annak helyes magyarázása és megvilágítása.

Ilyen szimbólum volt a mennyei étkezés is, mely a korai keresztyén gyülekezetek életében igen jelentős pozitív eszkatológiai jelentéssel bírt, és a keresztyén reménység elengedhetetlen része volt. A Krisztussal való mennyei közösség képzete rajzolódik ki benne, egyrészt futurális értelemben, a majdani mennyei közösség iránt, másrészt a jelenben is éltető, boldog örömet jelentett, hiszen az étkezésben kifejeződött az a gazdagság, bőség, áldás és megnyugvás, melynek a jelen szenvedései között híjával voltak. Mit is jelentett a korai egyház számára a mennyei étkezés szimbóluma?

Talán így foglalhatnánk össze: a Bárány menyegzőjére, lakomájára hivatalosak azok, akik itt végigharcolták a földi életet a benne való hitben, és vele töltik majd az örökkévalóságot. A dicsőséges Krisztus az a vőlegény, aki várja az Ő menyasszonyát. A menyasszony a benne hívők közössége, az igazi egyház, a láthatatlan egyház. A menyasszony nagy része még itt van a földön. Harcol, küzd és sok megaláztatást is szenved az ő vőlegénye drága nevéért. De aki mindvégig állhatatos marad, az hivatalos a Bárány lakomájára, a Bárány menyegzőjére (Jel 19,9). Az ókori keleti emberek szegények voltak. Egyhangú és szegény volt a táplálékuk. A lakoma, a menyegzői lakoma fogalom volt minden akkori ember számára. Arra utalnak ezek a képek az üdvösséggel kapcsolatban, hogy a Krisztussal való teljes közösségben, a mennyben mindazt megkapjuk bőségesen, amit itt nélkülözünk vagy csak nagy ritkán kicsi kóstolót kapunk belőle. És amikor azt olvassuk a Biblia utolsó előtti fejezetében, hogy ott nem lesz többé könny, gyász, fájdalom, betegség, félelem, és az Isten letöröl minden könnyet a szemünkről, akkor ez arra utal, hogy mindattól, ami itt megnyomorítja az életünket, megszabadulunk az üdvösségben, és mindazt, amit nélkülözünk, amiből csak keveset kapunk, amire vágyunk, ott korlátlan bőségben megadja nekünk a mi Urunk. Élő reménységet jelentett ez a kép az akkori gyülekezet számára, hogy minden nyomorúságuk között is tudták, hogy mi vár rájuk. Ez nem valami olcsó vigasz, hanem ez igazi vigasztalás.

¹² PAKOZDY: A Bárány menyegzője, 117.

Ez olyan élő reménységet adott régen is és adhat ma is az embernek, hogy sokféle nyomorúságán valóban túl tudjon látni, és lássa azt, hogy mi vár a Jézusban hívőkre, a megváltottakra.

Felhasznált irodalom

- BENYIK Gy.: *Apokalipszis. A föltámadás* (Biblikus konferencia 1991–1992), Szeged, JATEPress, 1993.
- BOLYKI J.: *Jézus asztalközösségei*, Budapest, Budapesti Református Teológiai Akadémia, 1993.
- CALVIN, J.: *Commentary on the Book of the prophet Isaiah*, Vol. 1, Grand Rapids, Michigan, Baker Book House, 1974.
- HOFFMANN, P.: *Die Toten in Christus*, Münster, Aschendorff, 1978.
- KAIBEL, G.: *Epigrammata Graeca ex lapidibus conlecta*, Hildesheim, G. Olms, 1965.
- MERKELBACH, R.–STAUBER, J.: *Steinepigramme aus dem griechischen Osten*, Band 1, München, Saur, 1998.
- PÁKOZDY I.: *A Bárány menyegzője*, Tihany, Tihanyi Apátság Kiadó, 2010.
- PEEK, W.: *Griechische Versinschriften*, Band 1: Grabinschriften, Berlin, Akademie Verlag, 1955.
- PEEK, W.: *Griechische Grabgedichte*, Berlin, Akademie Verlag, 1960.
- PERES I.: *Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie* (WUNT 157), Tübingen, Mohr Siebeck, 2003.
- PERES I.: Eszkatológiai asztalközösség, in Békési S. (szerk.): *Ostium in caelo*, Budapest, KRE HTK, 2006, 75–82.
- PERES, I.: Görög sírfeliratok nyomai Pál apostol leveleiben, in Benyik Gy. (szerk.): *Szent Pál és a pogány irodalom*, Szeged, JATEPress, 2010, 231–243.
- TAKÁCS Gy.: *Jelenések könyve – Exegézis*, Budapest, Paulus Hungarus–Kairosz, 2000.